

РЕЗИЛЬЄНТНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ СИСТЕМИ ВИЩОЇ ОСВІТИ: ОЦІНКА, НАПРЯМКИ ПОСИЛЕННЯ

©2023 КУКЛІН О. В., АЗЬМУК Н. А., ДЕРНОВА І. А.

УДК 351:378(330)
JEL Classification: H52; I28; I21; I22

Куклін О. В., Азьмук Н. А., Дернова І. А.

Резильєнтність національної системи вищої освіти: оцінка, напрямки посилення

Конкурентна національна освітня система є запорукою розвитку національної економіки, інноваційного зростання та забезпечення гідної якості життя населення у країні. Метою дослідження є оцінка резильєнтності системи вищої освіти та розробка напрямів повоєнного реформування національної системи вищої освіти на засадах резильєнтності. У статті наведено авторське бачення концепту резильєнтності національної системи вищої освіти. Авторами визначено й обґрунтовано основні чинники, що забезпечують резильєнтність вищої освіти. Запропоновано змістовну характеристику чинників формування резильєнтності та проаналізовано їх кількісні та якісні параметри. На підставі аналізу статистичних даних встановлено, що національна система освіти є стійкою та зберігає свою структурну цілісність попри дію деструктивних зовнішніх чинників. Важливою ознакою стійкості під час дії воєнного стану є академічна безперервність. Визначено, що освітня система визначається різними типами закладів освіти, широким спектром освітніх програм, різноманітністю підходів до побудови індивідуальної освітньої траєкторії. Обґрунтовано, що національна освітня система характеризується достатньою стійкістю та різноманітністю, проте це не є достатньою умовою для забезпечення її резильєнтності. Досліджено ресурсне забезпечення національної системи вищої освіти. Акцентовано на фінансових ресурсах освітньої системи та доведено їх недостатність для забезпечення резильєнтності системи. За результатами кореляційного аналізу визначено, що існує тісний зв'язок між рівнем фінансування та вибором потенційних студентів країни навчання. За результатами дослідження визначено напрямки посилення резильєнтної національної системи вищої освіти. Запропоновані заходи систематизовано за трьома основними чинниками забезпечення резильєнтності освітньої системи.

Ключові слова: вища освіта, резильєнтність національної системи вищої освіти, стійкість, різноманітність, ресурсне забезпечення, академічна безперервність, повоєнне відновлення.

DOI: <https://doi.org/10.32983/2222-0712-2023-2-63-73>

Рис.: 4. Бібл.: 33.

Куклін Олег Володимирович – доктор економічних наук, професор, виконуючий обов'язки директора Черкаського державного бізнес-коледжу (вул. В. Чорновола, 243, Черкаси, 18028, Україна)

E-mail: kuklin_oleg@ukr.netORCID: <http://orcid.org/0000-0001-6904-3496>

Researcher ID: AVH-7386-2020

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57222708462>

Азьмук Надія Анатоліївна – доктор економічних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу економічних проблем соціальної політики, Інститут економіки промисловості НАН України (вул. Марії Капніст, 2, Київ, 03057, Україна); професор кафедри економіки, підприємництва та маркетингу, Черкаський державний бізнес-коледж (вул. В. Чорновола, 243, Черкаси, 18028, Україна)

E-mail: azmukna@gmail.comORCID: <http://orcid.org/0000-0002-6650-328X>

Researcher ID: C-1863-2016

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56993722700>

Дернова Ірина Анатоліївна – кандидат економічних наук, доцент кафедри економіки, підприємництва та маркетингу, Черкаський державний бізнес-коледж (вул. В. Чорновола, 243, Черкаси, 18028, Україна)

E-mail: dernova@ukr.netORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7317-9633>

Researcher ID: ABC-8235-2020

UDC 351:378(330)
JEL Classification: H52; I28; I21; I22

Kuklin O. V., Azmuk N. A., Dernova I. A. Resilience of the National Higher Education System: An Assessment, the Directions for Strengthening

A competitive national educational system is the key to the development of the national economy, innovative growth and ensuring a decent quality of life for the population in the country. The aim of the study is to assess the resilience of the higher education system and to develop directions for post-war reform of the national higher education system on the basis of resilience. The article presents the authors' own vision of the conception of resilience of the national system of

higher education. The authors have identified and substantiated the main factors that ensure the resilience of higher education. A comprehensive characterization of the factors of resilience formation is proposed and their quantitative and qualitative parameters are analyzed. Based on the analysis of statistical data, it is defined that the national education system is sustainable and maintains its structural integrity despite the influence of destructive external factors. An important sign of resilience during martial law is academic continuity. It is found that the educational system is determined by different types of educational institutions, a wide range of educational programs, a variety of approaches to building an individual educational trajectory. It is substantiated that the national educational system is characterized by sufficient stability and diversity, but this is not a sufficient condition to ensure its resilience. The resource provision of the national system of higher education is examined. The financial resources of the educational system are emphasized and their insufficiency to ensure the resilience of the system is proved. According to the results of the correlation analysis, it is determined that there is a close relationship between the level of financing and the choice of a country of study by potential students. Based on the results of the study, directions for strengthening the resilient national system of higher education are identified. The proposed measures are systematized according to three main factors of ensuring the resilience of the educational system.

Keywords: higher education, resilience of the national higher education system, sustainability, diversity, resource provision, academic continuity, post-war recovery.

Fig.: 4. **Bibl.:** 33.

Kuklin Oleg V. – Doctor of Sciences (Economics), Professor, Acting Director of the Cherkasy State Business College (243 V. Chornovola Str., Cherkasy, 18028, Ukraine)

E-mail: kuklin_oleg@ukr.net

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-6904-3496>

Researcher ID: ABH-7386-2020

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57222708462>

Azmuk Nadiya A. – Doctor of Sciences (Economics), Associate Professor, Leading Researcher of the Department for Economic Problems of Social Policy, Institute of Industrial Economics of NAS of Ukraine (2 Marii Kapnist Str., Kyiv, 03057, Ukraine); Professor of the Department of Economics, Entrepreneurship and Marketing, Cherkasy State Business College (243 V. Chornovola Str., Cherkasy, 18028, Ukraine)

E-mail: azmukna@gmail.com

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-6650-328X>

Researcher ID: C-1863-2016

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56993722700>

Dernova Iryna A. – Candidate of Sciences (Economics), Associate Professor of the Department of Economics, Entrepreneurship and Marketing, Cherkasy State Business College (243 V. Chornovola Str., Cherkasy, 18028, Ukraine)

E-mail: dernova@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7317-9633>

Researcher ID: ABC-8235-2020

Вступ. Ефективна система вищої освіти є засадничою умовою інноваційного розвитку національної економіки, зростання її конкурентоспроможності та забезпечення добробуту населення. Якісна освіта визначена ООН однією з рушійних цілей сталого розвитку (ціль 4 ЦСР) – нового світового порядку.

Вища освіта в Україні у довоєнний період стикалася з низкою викликів: тривале недофінансування, низькі вступні бар'єри для абітурієнтів, відсутність тісної співпраці з бізнесом. До того ж розгалужена мережа закладів вищої освіти в Україні не виправдовує сподівання молоді та роботодавців стосовно отримання актуальних навичок та компетенцій.

Повномасштабна збройна агресія російської федерації проти України, що триває понад рік, призвела до нищівних руйнувань окремих населених пунктів, промислових об'єктів та об'єктів інфраструктури. Війна продовжує руйнувати економічні зв'язки та соціальні процеси, які формувалися роками. За даними Міністерства освіти і науки України, внаслідок війни 3467 закладів освіти постраждали, 335 з них зруйновано повністю [1].

В умовах воєнного стану утримання та фінансування закладів освіти на довоєнному рівні неможливе у зв'язку

з браком фінансових ресурсів та зміною демографічної ситуації в країні.

Поза сумнівом, національну систему освіти чекає ряд вагомих змін. Так, скорочення державних видатків на освіту, зростання «освітньої еміграції», зниження купівельної спроможності населення чинитимуть негативний вплив на попит на освітні послуги в закладах вищої освіти в Україні. Освітні дисбаланси, накопичені за роки незалежності, війна підсилила та загострила.

В таких деструктивних умовах важливим є не лише збереження національної системи вищої освіти, а й відродження на новітніх засадах. Стратегічним напрямом її відродження є посилення резильєнтності, тобто її спроможності адаптуватися до зовнішніх загроз, а головне – здатності до відновлення з якісно новими характеристиками попри вплив несприятливих зовнішніх чинників. Саме тому нагальним питанням повоєнного відновлення системи вищої освіти є посилення її резильєнтності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Концепція резильєнтності заснована на довгостроковому добробуті системи, динамічному плануванні, швидкому реагуванні на незаплановані, негативні впливи, позитивної адаптації та відновленні. Резильєнтність освітньої системи має бути

базовою засадою, що дозволяє розвиватися попри складні виклики.

Теоретичні та прикладні положення концепції резильєнтності закладів вищої освіти та освітньої системи в цілому знайшли відображення у наукових роботах Leslie D. W., Fretwell Jr. E. K. (1996), Sriskandarajah N. et al. (2010), Karlsen J. E., Pritchard R. M. (2013), Storms K., Simundza D., Morgan E., Miller S. (2019).

Питання стійкості університетів під впливом цифрової революції висвітлено у роботі Weller M., Anderson T. (2013), Ayebe-Arthur K. (2017).

Дослідженню стійкості освітніх систем щодо деструктивного впливу пандемії на COVID-19 присвячено роботи Som Naidu (2021), Bartusevičienė I., Pazaver A., Kitada M. (2021). Eri R. et al. (2021).

Водночас з огляду на безпрецедентні виклики, з якими стикнулася національна освітня система внаслідок воєнної агресії, корисним є досвід щодо посилення стійкості освітніх систем країн, що зазнали воєнного вторгнення. SchWeber (2008, 2013) визначає безперервне навчання як складову забезпечення стійкості освітньої системи та наводить приклади його застосування під час впливу деструктивних факторів: війн, стихійних лих.

У доробках вітчизняних дослідників концепція стійкості закладів вищої освіти не знайшла відображення, водночас значна кількість праць присвячена проблемам освітньої системи. Зокрема, Кремень В. визначає основні недоліки наявної мережі закладів вищої освіти (2023). Слід зазначити, що тривають наукові обговорення процесу відновлення системи освіти в післявоєнний період. Так, В. Бахрушин (2022) висвітлює принципи та основні напрями реформування освіти після війни, які обговорювалися на Національній раді з відновлення України від наслідків війни.

Також на увагу заслуговує доробок Олега Кукліна (2011), в якому проведено аналітичне оцінювання ефективності фінансового забезпечення вищої освіти.

Низку досліджень, присвячених вивченню впливу війни на національну освіту, проведено національними та закордонними аналітичними компаніями. Найбільш дотичним до нашого дослідження є «Середня та вища освіта у проекті Плану відновлення України: можливості і ризики» (Cedos, 2022), «Відбудова України: принципи та політика» (CEPR, 2023), «Вища освіта в Україні: зміни через війну: аналітичний звіт» (на замовлення Фонду Конрада Аденауера, 2023).

Напередодні повномасштабного вторгнення була ухвалена Стратегія розвитку вищої освіти в Україні на 2022–2032 роки, в якій ідентифіковано проблеми розвитку вищої освіти та визначено стратегічні й операційні цілі її розвитку з урахуванням світових освітніх трендів. Також розпорядженням КМУ затверджено операційний план реалізації у 2022–2024 роках Стратегії розвитку вищої освіти в Україні на 2022–2032 роки, який містить детально розписані заходи для досягнення цілей Стратегії. Водночас Стратегія лише частково зберегла свою актуальність, що зумовлено деструктивним впливом повномасштабної воєнної агресії росії на діяльність національної системи вищої освіти.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Слід наголосити на відсутності системних досліджень у сфері забезпечення резильєнтності національної системи вищої освіти в умовах воєнного стану. Це зумовлено не лише браком часу на проведення таких досліджень, а й відсутності фінансування на них. Водночас забезпечення стійкості національної системи вищої освіти є надважливим завданням повоєнного відновлення країни.

Метою статті є оцінка резильєнтності системи вищої освіти та розробка напрямів повоєнного реформування освітньої системи на засадах формування резильєнтності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Резильєнтність освітньої системи визначається її спроможністю залишатися ефективною під впливом стресових чинників. Основними характерними ознаками резильєнтності системи є: гнучкість, швидкість відновлення, адаптивність, спроможність до інновацій, оновлення на якісно нових засадах. Наведені характеристики формують умови для підготовки підготовки фахівців, на яких є попит на ринку праці.

Основними чинниками, які забезпечують резильєнтність системи освіти, є: структурна стійкість, різноманітність, ресурсне забезпечення. Стійкість ми визначаємо як спроможність системи функціонувати у несприятливих умовах, при цьому, зберігаючи свою структурну цілісність, Стійкість системи визначається достатнім запасом міцності, який дозволяє функціонувати попри скорочення кількості здобувачів, фінансування, зовнішні загрози тощо. Стійкість системи уможливує її існування та забезпечення академічної безперервності.

Різноманітність реалізується через функціонування на освітньому ринку різних типів закладів освіти, широкого переліку освітніх програм, наявності різних опцій для реалізації освітньої траєкторії, що забезпечує гнучкість системи та її адаптивність до нових викликів.

Ресурсне забезпечення передбачає достатність кадрових, матеріально-технічних, інформаційних та фінансових ресурсів для безперебійного функціонування системи.

Запропонований перелік чинників резильєнтності не є вичерпним, водночас він формує базові засади функціонування та оновлення освітньої системи з якісно новим результатом діяльності.

Логіка дослідження передбачає аналіз та оцінку кількісних і якісних показників функціонування національної системи вищої освіти, та розробку напрямів її повоєнного відновлення на засадах резильєнтності.

Характеристику *стійкості* освітньої системи України доцільно визначити за результатами аналізу кількісних показників за основними складовими системи освіти. До них належить кількість закладів вищої освіти, фахової передвищої освіти, закладів професійно-технічної освіти, а також кількість здобувачів освіти, які в них навчаються.

Історичний огляд засвідчує, що національна освітня система формувалася в радянський період, у відповідь на потреби держави, перш за все, в галузях військово-промислового комплексу. Для вирішення завдань підвищення обороноздатності країни, створення ядерного потенціалу, космічної програми необхідно було започаткування відповідних галузей в економіці, що передбачали

певні вимоги до фахівців. Тому ЗВО створювалися з огляду на плани розвитку країни та отримували всі необхідні ресурси для підготовки фахівців. Як наслідок, найпотужніші інститути та університети сформувалися у галузі природничих наук.

З початком ринкових реформ в Україні почали рязче позначатися освітні диспропорції. Зокрема, у 1990–1991 н. р. в країні нараховувалося 1246 професійно-технічних училищ та 149 ЗВО (університети, академії, інститути), то у 2020–2021 н. р. їх співвідношення становило 694 до 386 закладів вищої освіти, крім того, ще 248 закладів фахової передвищої освіти. Відповідно, кількість закладів вищої освіти зростає понад у чотири рази. Водночас зі стрімким скороченням підприємств, в першу чергу в промисловості, швидкими темпами започатковувалися приватні ЗВО з акцентом на юридичні та економічні спеціальності.

Масовий попит на вищу освіту зійшовся з потребами державних закладів вищої освіти щодо збільшення бюджетного фінансування.

Заклади освіти державної форми власності вже не мали можливості задовольнити попит на навчання для

всіх охочих, що призвело до неконтрольованого зростання кількості приватних ЗВО із прогнозованим погіршенням якості освіти. Переважна пропозиція нових навчальних місць, як в приватних, так і в державних вишів, створювалося в «гуманітарній площині» – економіка і право. Зазначені спеціальності не вимагали затрат великих коштів на матеріально-технічну базу, на відміну від технічних, та мали попит.

З початком переходу до ринкової системи та зміною підходів до фінансування закладів освіти до лав здобувачів освіти почали зараховувати абітурієнтів, які мали матеріальні можливості сплачувати за навчання, проте не завжди володіли належним рівнем знань. За таких умов держава починає втрачати, адже не всі талановиті абітурієнти можуть дозволити собі навчання у провідних університетах країни через брак грошей. Водночас в Україні з початком 2007–2008 н. р. вперше кількість абітурієнтів прийнятих до закладів вищої освіти перевищила кількість випускників шкіл.

Наведені дані на рис. 1 дозволяють визначити дві основні тенденції, притаманні освітній системі у період 2010–2022 рр.

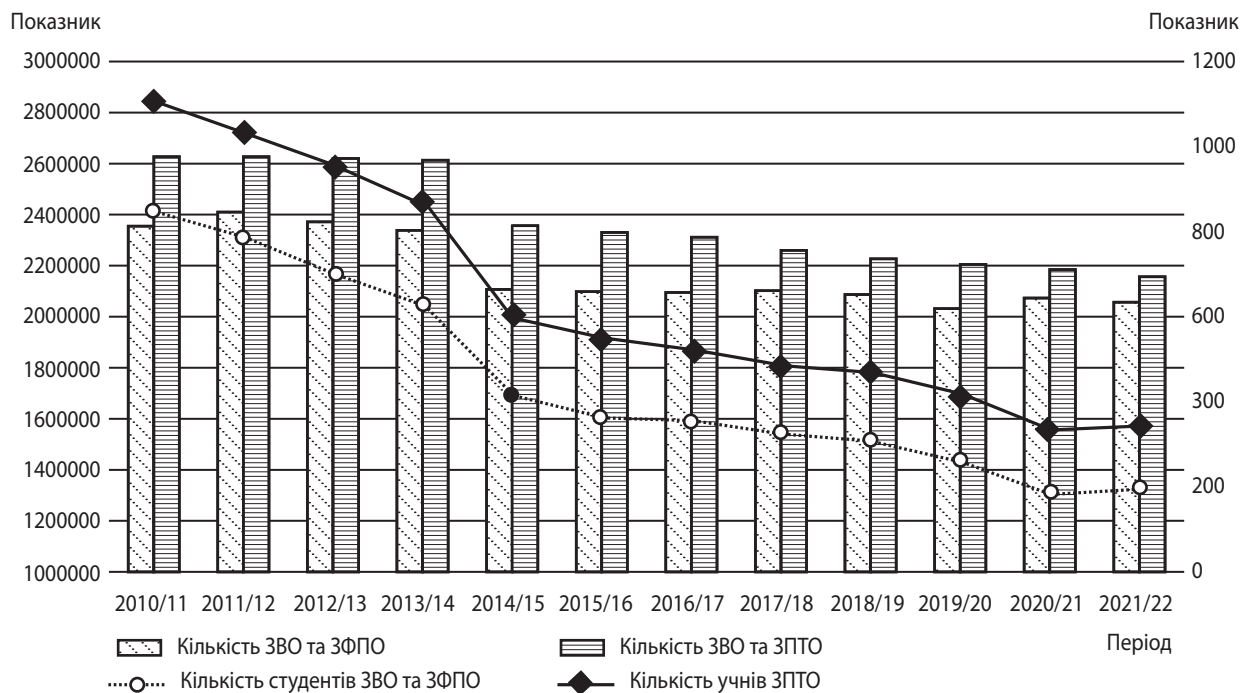

Рис. 1. Кількість закладів освіти за типами та кількість студентів / учнів, які в них здобувають освіту

Джерело: побудовано авторами за [18]

По-перше, це тенденція до скорочення кількості закладів освіти з одночасним скороченням кількості здобувачів освіти. Найбільше скорочення відбулося у 2014–2015 н. р. внаслідок анексії АР Крим та російської окупації частини Донецької, Луганської областей. З цього часу триває поступове зниження кількості закладів та освіти та здобувачів.

По-друге, як тенденцією доцільно відзначити, що скорочення кількості здобувачів відбувається значно вищими темпами, ніж скорочення кількості закладів освіти. Зокре-

ма, у 2010–2011 н. р. на один заклад професійно-технічної освіти припадало 444 здобувачі, на один заклад освіти I–II рівня акредитації – 748 здобувачів, на один заклад III–IV рівня акредитації – 6454 здобувачі. У 2014–2015 н. р. кількість здобувачів освіти становила відповідно 388, 649 та 5191 на один заклад освіти. У 2021–2022 н. р. для закладів професійно-технічної освіти показник знаходився на рівні 361 здобувач на 1 заклад освіти, для закладів фахової передвищої освіти – 1138 здобувачів та для закладів вищої освіти – 2712 здобувачів.

Серед причин скорочення кількості здобувачів поряд з демографічними чинниками доцільно назвати освітню міграцію. За результатами звітів незалежного аналітичного центру CEDOS за п'ять років, починаючи з 2012–2013 н. р., кількість громадян України, які здобувають освіту за кордоном, зросла майже у 2,5 разу – з 33,5 тис. осіб до 77,6 тис. осіб [19], у 2019 році цей показник становив 78 тисяч осіб, з них 60 % у країнах ЄС [20].

Важливою якісною ознакою стійкості національної освітньої системи є той факт, що, попри воєнну агресію, руйнування закладів освіти, окупацію території, перебої з електропостачанням взимку та навесні 2023 р., скорочення здобувачів, освітня система не лише вижила, а й забезпечила *академічну безперервність*. Це відбулося через впровадження державної політики щодо переміщення закладів освіти на територію, підконтрольну Україні, фінансування побудови укриттів, розробку та зміну внутрішніх політик і процедур ЗВО щодо забезпечення освітнього процесу в умовах воєнного стану, надання провайдером безплатного доступу до цифрових інструментів онлайн-навчання, наукометричних баз тощо.

Проте маємо констатувати, що академічна безперервність в умовах воєнного стану не дозволила надати всім здобувачам однаковий доступ до якісного освітнього продукту. Це зумовлено територіальним розташуванням учасників освітнього процесу, частоти повітряних тривог, рівнем безперервності енергопостачання та Інтернету, а також психологічною стійкістю здобувачів і викладачів тощо.

В цілому результати аналізу засвідчують стійкість національної системи освіти та наявність достатнього запасу міцності для забезпечення її функціонування.

Різноманітність виявляється у декількох аспектах, *по-перше*, за різними типами закладів вищої освіти, що функціонують в Україні. Відповідно до ст. 28 Закону України «Про вищу освіту» такими є: університети, інститути, академії, коледжі. За даними ЄДЕБО, станом на 1 липня 2023 р. в Україні функціонувало 527 закладів вищої освіти, в тому числі з їх відокремленими підрозділами. (ЄДЕБО, 1.07.2023) [21]. ЗВО мають різну кількість студентів, що зумовлено галузевою приналежністю, місцем розташування, розміром плати за навчання.

По-друге, різноманітність виявляється у значній кількості освітніх програм у межах законодавчо визначеного переліку спеціальностей. За даними звіту НАЗЯВО, станом на початок лютого 2023 р. навчання здобувачів вищої освіти відбувалося за 35199 освітніми програмами, в тому числі 485 – за початковим рівнем, 17184 – за першим (бакалаврським) рівнем, 15123 – другим (магістерським) рівнем; 2844 – третім освітньо-науковим та освітньо-творчим рівнем [22].

Таке різноманіття освітніх програм обумовлено 10-річним терміном дії попередніх сертифікатів про акредитацію спеціальності, яка поширювалася на всі освітні програми, відкриті в межах однієї спеціальності. Серйозним обмеженням щодо подальшого поглиблення асортименту освітніх програм є дорогий (близько 68 тис. – 1 освітня програма) та складний процес акредитації кожної освітньої програми, що надалі призведе до скорочення цього різноманіття.

По-третє, наявність опцій для формування індивідуальної освітньої траєкторії здобувачами. В межах національної системи вищої школи такі опції передбачені:

- на етапі вступу до ЗВО (на базі повної загальної середньої освіти, ОКР «молодший спеціаліст», освітньо-професійного ступеня «фаховий молодший бакалавр»);
- на етапі навчання через перезарахування кредитів здобутими у неформальній / інформальній освіті, забезпечення можливості вибору дисциплін студентами (не менше 25 %), академічну мобільність;
- на етапі продовження навчання у сфері вищої освіти (здобуття першого (бакалаврського) рівня на базі початкового рівня (молодший бакалавр), здобуття другого (магістерського) рівня на базі бакалаврського).

Україна є активним учасником програми Євросоюзу для освіти та навчання Erasmus+. За результатами конкурсів 2015–2020 рр. напряму КА 107 «Міжнародна мобільність», загальна сума коштів грантів на проекти мобільності з Україною сягає 54 327 000 євро [23].

З 2015 по 2019 роки 9 тис. студентів та викладачів з України брали участь у понад 1300 проектах «Erasmus» [17].

З лютого 2022 р. Європейська комісія запровадила нові можливості щодо отримання грантів за програмами Еразмус+ для українських студентів, викладачів (програми КА 131, КА 171), для молоді (програми КА 152, КА 153, КА 154), волонтерські проекти (ESC51) [24].

У 2022 р. було профінансовано 94 проекти за програмою Жана Моне порівняно зі 121 у періоді 2014–2020 рр., 64 українці отримали стипендії Спільної магістерської програми «Erasmus Mundus» порівняно з 36 студентами, профінансованими у попередньому році [25].

По-четверте, появи та поширення нової форми навчання з використанням різноманітних цифрових технологій, асинхронного навчання, що дозволило реалізувати *академічну безперервність* спочатку під час введення пандемійних обмежень на COVID-19, потім під час запровадження воєнного стану в країні.

Національна система освіти демонструє стійкість, спроможність до збереження структури у складних умовах та виявляє різноманітність, проте чи є це достатньою ознакою резильєнтності? На нашу думку, відповідь на це питання має ґрунтуватися на результатах діяльності системи освіти. Найважливішим результатом діяльності освітньої системи є якісні характеристики випускників, відповідність їх навичок потребам бізнесу, їх спроможність підвищувати інноваційність бізнесу та економіки в цілому.

Слід визнати, що українська система освіти, попри відносно високі кількісні показники, повною мірою не забезпечує зростання конкурентоспроможності країни. У рейтингу «Global Competitiveness Index, GCI» Всесвітнього економічного форуму 2019 року Україна посіла лише 85 місце зі 141 країни, втративши в ньому за рік дві позиції. Найближчі географічні сусіди України зайняли в рейтингу такі місця: Польща – 37, Словаччина – 42, Угорщина – 47, Румунія – 51, Молдова – 86. Хоча при цьому серед позицій України в рейтингу виділимо ті, що належать до освітньої

сфери, а саме: якість професійної підготовки – 65 позиція, ступінь навчання персоналу – 65, навички випускників – 54, цифрові навички активного населення – 56, критичне мислення в навчанні – 31, співвідношення учнів та вчителів в початковій освіті – 33. Загалом за субіндексом «Skills» Україна знаходиться на 44 місці [26].

Рейтинг «Global Competitiveness Index, GCI» є одним з найбільш авторитетних досліджень конкурентоспроможності країн і проводиться вже понад тридцять років. Однак у 2020 році на Всесвітньому економічному форумі було прийнято рішення про припинення складання рейтингу, замінивши його на спеціальне видання.

Авторитетною рейтинговою оцінкою конкурентоспроможності країн є також дослідження Інституту розвитку менеджменту, який визначає Індекс конкурентоспроможності бізнесу (World Competitiveness Rankings). У загальному заліку Україна знаходиться на 54 місці серед 63 країн, що увійшли до рейтингу. Для порівняння – у 2017 році Україна займала 60 місце. За субіндексом «Освіта» маємо 40 місце, «наукова інфраструктура» – 49 [27].

Також дослідники відносять Україну за рівнем економічного розвитку до групи країн, що переходять від першої стадії (factor driven – драйвером розвитку конкурентоспроможності є виробничі ресурси) до другої стадії (efficiency driven – економіка орієнтована на нарощування ефективності) [26]. Третя стадія – innovation driven, тобто розвиток за допомогою інновацій для України ще є недостатнім.

В цілому маємо констатувати, що національна система освіти за показниками результативності програє розвинутих країнам.

Ресурсне забезпечення – важливий чинник забезпечення резильєнтності національної системи освіти. Серед складових ресурсного забезпечення доцільно виокремити фінансове, матеріально-технічне, інформаційне, кадрове.

Значна кількість дослідників, науковців та освітян наголошують на недостатньому фінансуванні. Слід зазначити, що в останні роки з державного та місцевих бюджетів на освіту виділялося близько 7 % ВВП України (у країнах Організації економічного співробітництва та розвитку на освіту витрачають в середньому 4,6 % ВВП, у країнах Європейського Союзу – 5 %), проте в Україні переважна частина виділених з бюджету грошей на освіту витрачається на оплату праці та комунальні платежі (за оцінками експертів частка цих витрат становить понад 70 %) [28, с. 155].

Вагомим джерелом фінансування є плата за навчання від здобувачів. Здебільшого оплата навчання відбувається за кошти здобувачів та їхніх родин. В Україні кількість приватних закладів освіти є незначною, при цьому питома вага студентів, які навчаються власним коштом, або за кошти юридичних осіб становила у ЗВО – 58,5 % та 59,3 %, ЗФПО – 28,2 % та 33,8% у 2020–2021 н. р. та 2021–2022 н. р. відповідно (рис. 2). Фактором, що стримує ефективне використання фінансових ресурсів, є низький рівень фінансової автономії ЗВО, в тому числі щодо самостійно залучених коштів.

Рис. 2. Кількість здобувачів освіти у ЗФПО та ЗВО на початок навчального року, осіб

Джерело: побудовано авторами за [18]

Водночас можемо констатувати, що в абсолютних показниках відбувається щорічне зростання обсягів фінансування закладів освіти, проте сумарний обсяг фінансування залишається незадовільним для забезпечення ефективного функціонування ЗВО.

Опосередкованим свідченням недостатності фінансового забезпечення закладів освіти є кількість українців, які обрали навчання у закордонних вишах ще до впрова-

дження воєнного стану. Кількість студентів, яких «втратила» Україна, зростає з року в рік (рис. 3, 4).

Аналізуючи розмір видатків на вищу освіту державного бюджету та кількість українських студентів за кордоном впродовж 2010–2019 рр., зазначаємо, що зі зростанням обсягів фінансування вищої освіти відбувається синхронне зростання і кількість українських громадян, які здобувають освіту за кордоном.

Видатки на вищу освіту з державного бюджету, млрд грн

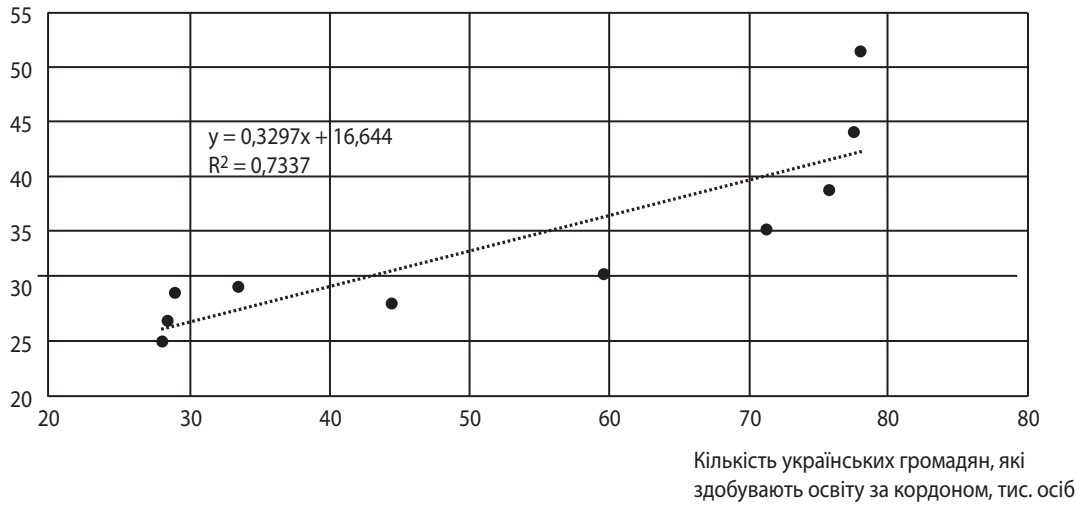

Рис. 3. Залежність обсягу видатків державного бюджету на вищу освіту та кількості українських студентів за кордоном

Джерело: побудовано авторами за [19; 29]

Видатки державного бюджету на вищу освіту у цінах 2010 року, млрд грн

Кількість громадян України, які здобувають освіту за кордоном, тисяч осіб

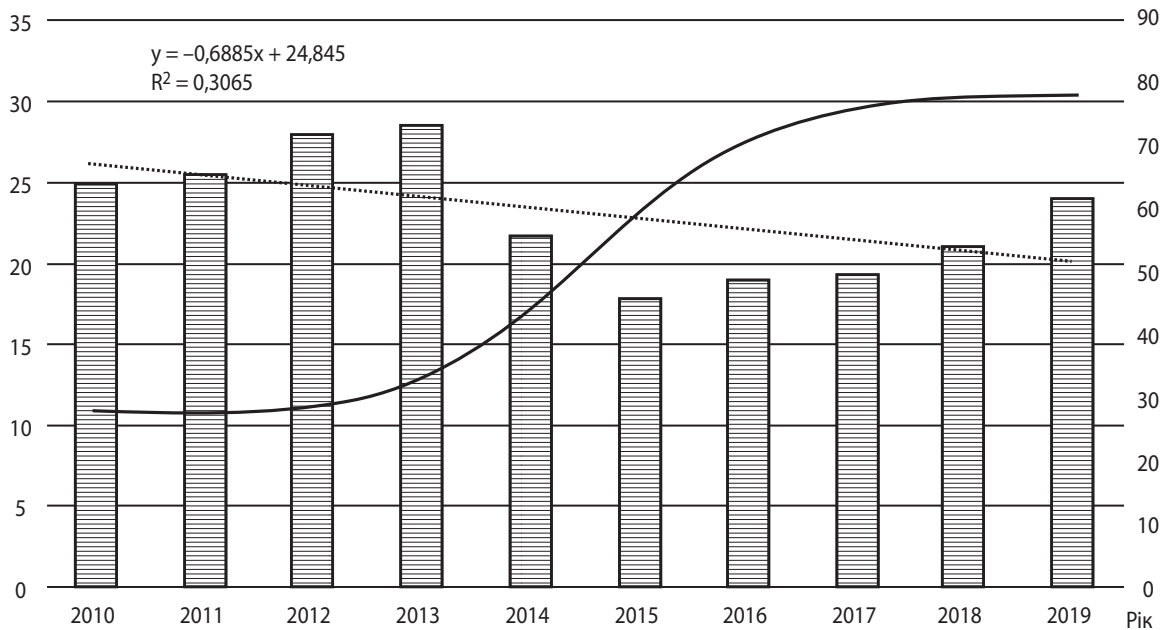

Рис. 4. Динаміка видатків державного бюджету на вищу освіту в цінах 2010 року та кількості українських студентів за кордоном

Джерело: побудовано авторами за [19; 29]

Синхронне зростання кількості українських студентів за кордоном та обсягів фінансування вищої освіти з державного бюджету описано лінійним трендом $y = 0,3297 \cdot x + 16,644$. Параметр регресії $b = 0,3297$ свідчить, що в середньому щорічно зі зростанням видатків на вищу освіту на 329,7 тис. грн кількість українських студентів за кордоном зростає на 1 тисячу осіб.

Безпосереднє номінальне збільшення обсягів фінансування вищої освіти не є запорукою покращення якості надання освітніх послуг. З кожним роком кількість українських громадян, які здобувають освіту за кордоном, збільшується.

Можемо припустити, що наявний тренд останніх років буде збережений та підсилений фактором війни, все

більше громадян України будуть прагнути здобути освіту за кордоном.

При приведенні щорічних видатків державного бюджету на вищу освіту до порівнянного вигляду (розрахунок відповідного показника в цінах 2010 року) вдається встановити, що реальне зростання видатків на вищу освіту відбувалося до 2013 року (див. рис. 3) і у 2015 та 2016 рр. спостерігається різке скорочення показника. Слід враховувати, що починаючи з 2014 року дані наведено без урахування АР Крим та тимчасово окупованих територій.

На рис. 4 прослідковується обернена залежність кількості громадян України, які здобувають освіту за кордоном, та реальних видатків державного бюджету на вищу освіту. Так, коефіцієнт кореляції між показниками становить $-0,72$. Зв'язок істотний, оскільки критичне значення коефіцієнта кореляції з імовірністю $0,95$ становить $0,63$.

Отже, попри достатньо високий відсоток витрат на освіту у ВВП країни та зростання номінальних витрат державного бюджету на вищу освіту, реальні витрати у 2019 році не досягли рівня 2010 року після значного зменшення показника у 2014–2015 рр.

З початком війни фінансування сфери вищої освіти було секвестровано, зокрема, у 2022 р. за бюджетною програмою 2201160 «Підготовка кадрів закладами вищої освіти та забезпечення діяльності їх баз практики» обсяг фінансування було зменшено на 2,107 млрд грн, або на 10 в.п. У 2023 р. за цією програмою заплановано зменшення фінансування на 1,9 млрд грн порівняно зі зменшеними фактичними видатками 2022 р. [17].

Такий рівень фінансування унеможливає покращення матеріально-технічної бази, придбання нових цифрових технологій для управління освітнім процесом, інвестиції в професійний розвиток викладацького складу, все це відбувається за залишковим принципом і є незадовільним для більшості навчальних закладів.

Стан інформаційного забезпечення національних закладів освіти характеризується значним покращенням завдяки активному розвитку цифрових технологій. Учасники освітнього процесу мають доступ до міжнародних наукометричних баз, ресурсів національних і закордонних бібліотек. З початку війни більшість наукометричних баз надали безоплатний доступ українським учасникам освітнього процесу. Національні заклади освіти в освітньому процесі активно використовують системи управління навчанням, наприклад, Moodle, Google Class тощо. ЗВО та їх структурні підрозділи мають сторінки у соціальних мережах та комунікують за допомогою популярних месенджерів і чатів.

Зовнішні джерела доповнюється внутрішніми ресурсами ЗВО, до складу яких входять внутрішні бази даних, системи управління освітнім процесом, традиційні та цифрові бібліотеки, офіційний сайт тощо.

Надзвичайно важливою складовою забезпечення резильєнтності освітньої системи є *кадрове забезпечення*. Водночас експерти зазначають, що у самій системі освіти існують суттєві кадрові дисбаланси: в середній освіті – нестача педагогів, а у вищій – їх надлишок; склався хронічний дефіцит висококваліфікованих педагогів за окремими ланками освіти та навчальними предметами [30]. Що сто-

сується сфери вищої освіти, то це зумовлено скороченням кількості здобувачів на 21,3 в.п. (1328988 осіб у 2021/22 н. р. проти 1689226 осіб у 2014/15 н. р.) впродовж 2014–2021 рр. При цьому кількість педагогічних і науково-педагогічних працівників у ЗВО зменшилася лише на 9 % [18].

Попри це вища освіта характеризується якісним кадровим складом. За даними звіту НАЗЯВО, на початок 2023 р. у базі ЄДЕБО представлено 119533 унікальні записи про науково-педагогічних працівників ЗВО. За структурою у складі НПП 60 % мають наукові ступені, в тому числі 13,5 % – ступінь доктора наук, решта – ступінь кандидата наук або доктора філософії. З загальної кількості НПП 42 % мають вчені звання, у т. ч. 9,9 % – професора, 30,3 % – доцента і 1,8 % – старшого наукового співробітника [31].

Найбільш болючою проблемою є оплата праці педагогічних і науково-педагогічних працівників. Середня місячна заробітна плата у січні 2022 р. у сфері освіти становила 11489 грн, або 358,7 євро за курсом НБУ станом на 31.01.22 [32]. За даними Державної служби зайнятості, станом на 1.07.2023 р. наявні вакансії НПП з середнім розміром запропонованої заробітної плати для посади «доцент закладу вищої освіти» – 12073 грн, або 301,8 євро, «викладач ЗВО» – 9699 грн, або 242,5 євро, «викладач ЗФПО» – 9660 грн, або 241,5 євро за курсом НБУ станом на 1.07.23 [33]. Такий мізерний розмір заробітної плати унеможливає омолодження викладацького складу та формує передумови для його якісного збіднення через відтік найбільш талановитих викладачів та дослідників в інші сфери, або інші країни з більш привабливими умовами праці.

В цілому фінансове забезпечення сфери вищої освіти є недостатнім для забезпечення повноцінного функціонування ЗВО.

Проведене дослідження дозволяє визначити, що національна система вищої освіти не є резильєнтною насамперед через брак фінансових ресурсів і водночас характеризується значним рівнем міцності та різноманіттям. Основні напрямки посилення резильєнтності сфери вищої освіти доцільно розподілити за основними чинниками її забезпечення:

Посилення стійкості системи з одночасним підвищенням якості освіти. Попри наявну стійкість системи та її спроможність забезпечити академічну безперервність під час тривалого впливу деструктивних факторів освітня система потребує модернізації та оптимізації на засадах національної, регіональної, галузевої, локальної доцільності, що має узгоджуватися з повоєнним відновленням національної економіки. Водночас головною метою такої оптимізації має стати стратегія *відновлення людського капіталу* в країні у повоєнний період. Окремої уваги потребують переміщені заклади освіти, до яких мають бути розроблені спеціальні політики та рішення щодо доцільності їх збереження та відновлення.

На рівні закладів освіти мають бути розроблені та впроваджені практики підвищення якості освітнього процесу з одного боку, а з іншого – методи нівелювання освітніх прогалин здобувачів, які виникли внаслідок нерівного та дискретного доступу до освіти під час воєнного стану в країні.

Розширення різноманіття. Національна система освіти характеризується достатнім рівнем різноманіття. Заходами у цій площині має стати активізація участі національних ЗВО у європейських освітніх альянсах. Це забезпечить приєднання національних закладів освіти до міжнародної університетської екосистеми, опанування новітніх освітніх практик, активізацію академічної мобільності та участь у міжнародних наукових проєктах, обмін досвідом, залучення до співпраці бізнесові та громадські організації.

Ресурсне забезпечення – найбільш болюче питання забезпечення резильєнтності освітньої системи. В умовах воєнного стану та у період повоєнного відновлення це питання стане ще гострішим. Заходами у цій площині є пошук додаткових джерел фінансування на рівні держави, регіонів, міст та ЗВО, впровадження практик ефективного використання наявних ресурсів та моніторинг. Особливої уваги потребує реалізація державою політики щодо гідної оплати праці викладацького складу як головної умови забезпечення якості освіти та повоєнного відновлення людського капіталу країни.

Реалізація запропонованих заходів дозволить посилити резильєнтність національної системи вищої освіти, відновити якісний склад людського капіталу та сформува-ти підґрунтя для повоєнної відбудови економіки країни.

Висновки. Резильєнтність системи вищої освіти визначається безперерйним функціонуванням у несприятливих зовнішніх умовах і спроможністю до розвитку та покращення своїх якісних характеристик та результатів діяльності.

Базовими чинниками забезпечення резильєнтності національної системи вищої освіти є: стійкість, різноманіття та ресурсне забезпечення. Стійкість виявляється у достатньому запасі міцності, що уможливає функціонування системи у складних стресових ситуаціях. Різноманіття проявляється у різних типах закладів освіти, асортименті освітніх програм, можливостей для побудови індивідуальної освітньої траєкторії та формах забезпечення академічній безперервності. Основними ресурсами забезпечення резильєнтності є: кадрові, матеріально-технічні, інформаційні та фінансові.

За результати дослідження встановлено, що національна система вищої освіти має значний запас міцності та різноманіття, водночас цього недостатньо для формування якісного освітнього продукту та потребує належного ресурсного забезпечення.

Відновлення національної системи вищої освіти у повоєнний період має відбуватися на засадах посилення її резильєнтності, що передбачає посилення її стійкості через оптимізацію ЗВО з урахуванням національних, галузевих, регіональних, локальних потреб і, головне, базуватися на стратегії відновлення людського капіталу. Головним напрямом розширення різноманіття є поглиблення інтеграції закладів освіти у міжнародний освітній простір та доєднання до міжнародних освітніх альянсів. Ресурсне забезпечення потребує пошуку нових джерел фінансування на всіх рівнях з акцентом на забезпечення гідного рівня оплати праці викладацькому складу, а також запровадження практик ефективного їх використання та моніторингу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Освіта під загрозою // *Інтерактивна мапа*. 17.08.2023. URL: <https://saveschools.in.ua/>
2. Leslie D. W., Fretwell Jr. E. K. *Wise Moves in Hard Times: Creating & Managing Resilient Colleges & Universities. The Jossey-Bass Higher and Adult Education Series*. Jossey-Bass, Inc., 350 Sansome St., San Francisco, 1996. CA 94104. 1
3. Sriskandarajah N., Bawden R., Blackmore C., Tidball K. G., Wals A. E. Resilience in learning systems: case studies in university education. *Environmental Education Research*. 2010. Vol. 16 (5–6). P. 559–573. DOI: 10.1080/13504622.2010.505434
4. Karlsen J. E., Pritchard R. M. Resilient universities: confronting changes in a challenging world. URL: <https://www.semanticscholar.org/paper/Resilient-Universities%3A-Confronting-Changes-in-a-Pritchard-Karlsen/075b187ed376d7ee21556fbc7c4367d3f3884053>
5. Storms K., Simundza D., Morgan E., Miller S. Developing a resilience tool for higher education institutions: A must-have in campus master planning. *Journal of Green Building*. 2019. Vol. 14 (1). P. 187–198.
6. Weller M., Anderson T. Digital resilience in higher education. *European Journal of Open, Distance and e-Learning*. 2013. Vol. 16 (1). P. 53–66.
7. Ayebi-Arthur K. E-learning, resilience and change in higher education: Helping a university cope after a natural disaster. *E-learning and Digital Media*. 2017. Vol. 14 (5). P. 259–274.
8. Som Naidu. Building resilience in education systems post-COVID-19. *Distance Education*. 2021. Vol. 42 (1). P. 1–4. DOI: 10.1080/01587919.2021.1885092
9. Bartusevičienė I., Pazaver A., Kitada M. Building a resilient university: ensuring academic continuity-transition from face-to-face to online in the COVID-19 pandemic. *WMU J Marit Affairs* 2021. Vol. 20. P. 151–172. DOI: 10.1007/s13437-021-00239-x
10. Eri R., Gudimetla P., Star S., Rowlands J., Girgla A., To L., Bindal U. Digital Resilience in Higher Education in Response to COVID-19 Pandemic: Student Perceptions from Asia and Australia. *Journal of University Teaching and Learning Practice*. 2021. Vol. 18 (v5). P. 7.
11. SchWeber C. Survival lessons: Academic continuity, business continuity, and technology. *Facilitating learning in the 21st century: Leading through technology, diversity and authenticity*, 2013. P. 151–163.
12. Кремень В. Університетська мережа в Україні – необхідність модернізації. *Вісник НАПН України*, 2023. № 5 (1). С. 1–4. URL: <https://visnyk.naps.gov.ua/index.php/journal/article/view/344/405>
13. Куклін О. В. Трансформація інституту вищої освіти в умовах становлення економіки знань : дис. ... д-ра екон. наук : 08.01.01. Київ, 2011. 456 с.
14. Бахрушин В. Про ідеї, що обговорюються в Нацраді з відновлення України // *Дзеркало тижня*. 10.06.2023. URL: <https://zn.ua/ukr/EDUCATION/jak-budut-vidnovljuvati-osvitu-ta-nauku-pislja-vijni.html>
15. Середня та вища освіта у проєкті Плану відновлення України: можливості і ризики // *Cedos*. 10.06.2023. URL: <https://cedos.org.ua/researches/serednya-ta-vyshha-osvita-u-proyektu-planu-vidnovlennya-ukrayiny/>
16. Городніченко Ю., Сологіб І., ді Мауро Б. В. Відбудова України: принципи та політика (2022) // *CERP*. 18.06.2023. URL:

https://cepr.org/system/files/2022-12/reconstruction%20book_Ukrainian_0.pdf

17. Ніколаєв Є., Рій Г., Шемелинець І. Вища освіта в Україні: зміни через війну: аналітичний звіт. Київ : Київський університет імені Бориса Грінченка, 2023. 102 с. URL: <https://osvitanalityka.kubg.edu.ua/wp-content/uploads/2023/03/HigherEd-in-Times-of-War.pdf>

18. Вища та фахова передвища освіта в Україні // Державна служба статистики України. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua>

19. Українське студентство за кордоном: дані до 2017/18 навчального року // Cedos. 12.07.2023. URL: <https://cedos.org.ua/researches/ukrainske-studentstvo-za-kordonom-dani-do-201718-navchalnoho-roku/>

20. Війна росії проти України: українські студенти в ЄС. 12.06.2023. URL: https://ukraine.europarl.europa.eu/cmsdata/250612/0134_Briefing_Ukrainian_students.pdf

21. Реєстр суб'єктів освітньої діяльності. Заклади вищої освіти // ЄДЕБО. 02.06.2023. URL: <https://registry.edbo.gov.ua/>

22. Доповідь про якість вищої освіти в Україні, її відповідність завданням сталого інноваційного розвитку суспільства у 2022 році / за ред. А. Бутенка, О. Єременко, Н. Стукало. Київ : Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти, 2023. 59 с.

23. Освіта України в умовах воєнного стану. Інформаційно-аналітичний збірник. 04.06.2023. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/serpnevakonferencia/2022/Mizhn.serp.n.ped.nauk-prakt.konferentsiya/Inform-analityc.zbirn-Osvita.Ukrayiny.v.umovakh.voyennoho.stanu.22.08.2022.pdf>

24. Еразмус+ під час воєнного стану в Україні. *National Erasmus+ Office in Ukraine*. 08.06.2023. URL: <https://erasmusplus.org.ua/opportunities/mozhlyvosti-dlya-organizacij/erazmus-pid-chas-voyennogo-stanu-v-ukrayini/>

25. Шитікова С. Еразмус і новий навчальний рік в Україні. 08.06.2023. URL: <https://www.eaie.org/blog/erasmus-ukraine-academic-year.html>

26. The Global Competitiveness Report 2019. 14.05.2023. URL: <https://www.weforum.org/reports/global-competitiveness-report-2019>

27. IMD WORLD COMPETITIVENESS ONLINE. 14.05.2023. URL: <https://worldcompetitiveness.imd.org/countryprofile/UA/wcy>

28. Структурні трансформації в економіці України: динаміка, суперечності та вплив на економічний розвиток : наук. доп. / за ред. Л. В. Шинкарук. Київ : НАН України, ІЕПр НАН України, 2015. 304 с.

29. Видатки на освіту // Міністерство Фінансів України. URL: <https://mof.gov.ua/uk/the-reform-of-education>

30. Доповідь про якість вищої освіти в Україні, її відповідність завданням сталого інноваційного розвитку суспільства у 2022 році / за ред. А. Бутенка, О. Єременко, Н. Стукало. Київ : Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти, 2023. 59 с. URL: <https://naqa.gov.ua/%d0%b7%d0%b2%d1%96%d1%82%d0%b8-%d1%96-%d1%81%d0%b0%d0%bc%d0%be%d0%be%d1%86%d1%96%d0%bd%d1%8e%d0%b2%d0%b0%d0%bd%d0%bd%d1%8f/>

31. Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні : монографія / Нац. акад. пед. наук України ; [редкол. : В. Г. Кремень (голова), В. І. Луговий (заст. голови), О. М. Топузов (заст. голови)] ; за заг. ред. В. Г. Кременя. Київ : КОН-ВІ ПРІНТ, 2021. 384 с.

32. Середньомісячна заробітна плата штатних працівників за видами економічної діяльності за період з початку року у 2022 році // Державна служба статистики України. URL: <http://kh.ukrstat.gov.ua/serednomisiachna-nominalna-zarobitna-plata-za-vydamy-ekonomichnoi-diialnosti>

kh.ukrstat.gov.ua/serednomisiachna-nominalna-zarobitna-plata-za-vydamy-ekonomichnoi-diialnosti

33. Розмір заробітної плати у вакансіях, які можуть бути укомплектовані, як за направленням ДСЗ, так і роботодавцями самостійно, станом на 1 липня 2023 року // Державна служба зайнятості України. URL: <https://www.dcz.gov.ua/userSearch/vacancy>

REFERENCES

Ayebi-Arthur, K. "E-learning, resilience and change in higher education: Helping a university cope after a natural disaster". *E-learning and Digital Media*, vol. 14 (5) (2017): 259-274.

Bakhrushyn, V. "Pro idei, shcho obhovoriuiutsia v Natsradi z vidnovlennia Ukrainy" [About the Ideas Discussed in the National Council for the Restoration of Ukraine]. *Dzerkalo tyzhnia*. June 10, 2023. <https://zn.ua/ukr/EDUCATION/jak-budut-vidnovljuvati-osvitu-ta-nauku-pislja-vijni.html>

Bartuseviciene, I., Pazaver, A., and Kitada, M. "Building a resilient university: ensuring academic continuity-transition from face-to-face to online in the COVID-19 pandemic". *WMU J Marit Affairs*, vol. 20 (2021): 151-172.

DOI: 10.1007/s13437-021-00239-x

"Dopovid pro yakist vyshchoi osvity v Ukraini, yii vidpovidnist zavdanniam staloho innovatsiinoho rozvytku suspilstva u 2022 rotsi" [Report on the Quality of Higher Education in Ukraine, Its Compliance with the Tasks of Sustainable Innovative Development of Society in 2022]. Kyiv : Natsionalne ahentstvo iz zabezpechennia yakosti vyshchoi osvity, 2023. <https://naqa.gov.ua/%d0%b7%d0%b2%d1%96%d1%82%d0%b8-%d1%96-%d1%81%d0%b0%d0%bc%d0%be%d0%be%d1%86%d1%96%d0%bd%d1%8e%d0%b2%d0%b0%d0%bd%d0%bd%d1%8f/>

Dopovid pro yakist vyshchoi osvity v Ukraini, yii vidpovidnist zavdanniam staloho innovatsiinoho rozvytku suspilstva u 2022 rotsi [Report on the Quality of Higher Education in Ukraine, Its Compliance with the Tasks of Sustainable Innovative Development of Society in 2022]. Kyiv: Natsionalne ahentstvo iz zabezpechennia yakosti vyshchoi osvity, 2023.

"Erazmus+ pid chas voiennoho stanu v Ukraini" [Erasmus+ during Martial Law in Ukraine]. National Erasmus+ Office in Ukraine. June 08, 2023. <https://erasmusplus.org.ua/opportunities/mozhlyvosti-dlya-organizacij/erazmus-pid-chas-voyennogo-stanu-v-ukrayini/>

Eri, R. et al. "Digital Resilience in Higher Education in Response to COVID-19 Pandemic: Student Perceptions from Asia and Australia". *Journal of University Teaching and Learning Practice*, vol. 18 (v5) (2021): 7-.

Horodnichenko, Yu., Solohib, I., and di Mauro, B. V. "Vidbudova Ukrainy: pryntsyepy ta polityka (2022)" [Reconstruction of Ukraine: Principles and Politics (2022)]. CERP. June 18, 2023. https://cepr.org/system/files/2022-12/reconstruction%20book_Ukrainian_0.pdf

"IMD WORLD COMPETITIVENESS ONLINE". May 14, 2023. <https://worldcompetitiveness.imd.org/countryprofile/UA/wcy>

Karlsen, J. E., and Pritchard, R. M. "Resilient universities: confronting changes in a challenging world". <https://www.semantic-scholar.org/paper/Resilient-Universities%3A-Confronting-Changes-in-a-Pritchard-Karlsen/075b187ed376d7ee21556fbc7c4367d3f3884053>

Kremen, V. "Universytetska merezha v Ukraini - neobkhdnist modernizatsii" [The University Network in Ukraine - The Need for

- Modernization]. Visnyk NAPN Ukrainy, 2023. <https://visnyk.naps.gov.ua/index.php/journal/article/view/344/405>
- Kuklin, O. V. "Transformatsiia instytutu vyshchoi osvity v umovakh stanovlennia ekonomiky znan" [Transformation of the Institute of Higher Education in the Conditions of the Formation of the Knowledge Economy]: *dys. ... d-ra ekon. nauk*: 08.01.01, 2011.
- Leslie, D. W., and Fretwell, Jr. E. K. *Wise Moves in Hard Times: Creating & Managing Resilient Colleges & Universities. The Jossey-Bass Higher and Adult Education Series*. San Francisco: Jossey-Bass, Inc., 350 Sansome St., 1996. CA 94104. 1
- Natsionalna dopovid pro stan i perspektyvy rozvytku osvity v Ukraini* [National Report on the State and Prospects of Education Development in Ukraine]. Kyiv: KONVI PRINT, 2021.
- Nikolaiev, Ye., Rii, H., and Shemelynets, I. "Vyshcha osvita v Ukraini: zminy cherez viinu: analitychnyi zvit" [Higher Education in Ukraine: Changes Due to the War: An Analytical Report]. Kyiv: Kyivskiy universytet imeni Borysa Hrinchenka, 2023. <https://osvitainalityka.kubg.edu.ua/wp-content/uploads/2023/03/HigherEd-in-Times-of-War.pdf>
- "Osvita pid zahrozoiu" [Education Is under Threat]. Interaktyvna mapa. August 17, 2023. <https://saveschools.in.ua/>
- "Osvita Ukrainy v umovakh voiennoho stanu. Informatsiino-analitychnyi zbirnyk" [Education of Ukraine under Martial Law. Informational and Analytical Collection]. June 04, 2023. <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/serpneva-konferencia/2022/Mizhn.serpn.ped.nauk-prakt.konferentsiya/Inform-analitic.zbirn-Osvita.Ukrainy.v.umovakh.voyennoho.stanu.22.08.2022.pdf>
- "Reiestr subiektiv osvitnoyi diialnosti. Zaklady vyshchoi osvity" [Register of Subjects of Educational Activity. Institutions of Higher Education]. YeDEBO. June 02, 2023. <https://registry.edbo.gov.ua/>
- "Rozmir zarobitnoi platy u vakansiiakh, yakі mozht buty ukomplektovani, yak za napravlenniam DSZ, tak i robotodavtsiamy samostiino, stanom na 1 lypnia 2023 roku" [The Amount of Wages in Vacancies That Can Be Filled Both by Referral of the Social Security Administration and by Employers Themselves, as of July 1, 2023]. Derzhavna sluzhba zainiatosti Ukrainy. <https://www.dcz.gov.ua/userSearch/vacancy>
- "Serednia ta vyshcha osvita u proiekti Planu vidnovlennia Ukrainy: mozhlyvosti i ryzyky" [Secondary and Higher Education in the Project of the Recovery Plan of Ukraine: Opportunities and Risks]. Cedoss. June 10, 2023. <https://cedos.org.ua/researches/serednya-ta-vyshha-osvita-u-proiekti-planu-vidnovlennya-ukrainy/>
- "Serednyomisiachna zarobitna plata shtatnykh pratsivnykiv za vydamy ekonomichnoi diialnosti za period z pochatku roku u 2022 rotsi" [Average Monthly Salary of Full-time Employees by Type of Economic Activity for the Period from the Beginning of the Year in 2022]. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. <http://kh.ukrstat.gov.ua/serednomisiachna-nominalna-zarobitna-plata-za-vydamy-ekonomichnoi-diialnosti>
- SchWeber, C. "Survival lessons: Academic continuity, business continuity, and technology". In *Facilitating learning in the 21st century: Leading through technology, diversity and authenticity*, 151-163. 2013.
- Shtykova, S. "Erasmus i novyi navchalnyi rik v Ukraini" [Erasmus and the New Academic Year in Ukraine]. June 08, 2023. <https://www.eaie.org/blog/erasmus-ukraine-academic-year.html>
- Som, Naidu. "Building resilience in education systems post-COVID-19". *Distance Education*, vol. 42 (1) (2021): 1-4. DOI: 10.1080/01587919.2021.1885092
- Sriskandarajah, N. et al. "Resilience in learning systems: case studies in university education". *Environmental Education Research*, vol. 16 (5-6) (2010): 559-573. DOI: 10.1080/13504622.2010.505434
- Storms, K. et al. "Developing a resilience tool for higher education institutions: A must-have in campus master planning". *Journal of Green Building*, vol. 14 (1) (2019): 187-198.
- Strukturni transformatsii v ekonomitsi Ukrainy: dynamika, superechnosti ta vplyv na ekonomichniy rozvytok* [Structural Transformations in the Economy of Ukraine: Dynamics, Contradictions and Impact on Economic Development]. Kyiv: NAN Ukrainy; IEP NAN Ukrainy, 2015.
- "The Global Competitiveness Report 2019". May 14, 2023. <https://www.weforum.org/reports/global-competitiveness-report-2019>
- "Ukrainske studentstvo za kordonom: dani do 2017/18 navchalnoho roku" [Ukrainian Students Abroad: Data for the 2017/18 Academic Year]. Cedoss. July 12, 2023. <https://cedos.org.ua/researches/ukrainske-studentstvo-za-kordonom-dani-do-201718-navchalnoho-roku/>
- "Viina rosii proty Ukrainy: ukraïnski studenty v YeS" [Russia's War Against Ukraine: Ukrainian Students in the EU]. June 12, 2023. https://ukraine.europarl.europa.eu/cmsdata/250612/0134_Briefing_Ukrainian_students.pdf
- "Vydatky na osvitu" [Expenditure on Education]. Ministerstvo Finansiv Ukrainy. <https://mof.gov.ua/uk/the-reform-of-education>
- "Vyshcha ta fakhova peredvyshcha osvita v Ukraini" [Higher and Professional Pre-higher Education in Ukraine]. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. <https://www.ukrstat.gov.ua>
- Weller, M., and Anderson, T. "Digital resilience in higher education". *European Journal of Open, Distance and Learning*, vol. 16 (1) (2013): 53-66.

Стаття надійшла до редакції 12.05.2023 р.